

Collected Works of Erasmus gaan aan dit gegeven voorbij. De volkstaalspreekwoorden zijn herkenbaar aan inleidende formules als "apud nostrates" en "ut vulgo dicitur". In sommige gevallen bevat een uitlating van Erasmus in de *Adagia* en andere werken een aanwijzing.

Hij gebruikte ze net als klassieke adagia vooral als argumenten ter overtuiging en voorts om een betoog te verlevendigen.

De identificatie van Nederlandse spreekwoorden werpt een nieuw licht op zijn literaire techniek en op zijn houding ten opzichte van zijn moedertaal. De gangbare opvatting dat hij het Nederlands minachtte houdt geen stand.

Enkele voorbeelden uit de *Colloquia*:

‘foeminam sapientem bis stultam esse’ – ‘Een wijze vrouw is tweewerf zot’.

‘Difficile est canem vetulum loris assuescere’ – ‘Oude honden zijn quaet bandich te maken’.

‘ibi quaestum esse ubi sit hominum frequentia’ – ‘Bi dat volc leyt de nering’.

‘Istae nomenclaturae (sic) nec obesiorem me reddunt nec macilentioorem’ – ‘Niet vet en niet mager’.

Voorzichtigheid is geboden wanneer Erasmus formules gebruikt als ‘ut vulgo dicitur’. In zulke gevallen kan er sprake zijn van ontlening aan het Latijn van zijn tijd.

Een artikel over het onderwerp, waarin ook problematische passages worden behandeld, zal verschijnen in *Renaissance Quarterly*.

***‘Callidus anguis’: de rol van de slang in de eerste twee boeken van Petrarca’s Africa.*¹ (Lodewijk ter Haar)**

In het tweede boek van Petrarca's epos *Africa* vindt men een passage waarin de dichter de

---

¹ Onderstaand artikel - de tekst van een lezing gehouden op de Neolatinisten studiedag op 1 oktober 1999 te Leiden - vormt een uitvloeisel van en tevens een aanvulling op mijn onlangs verschenen dissertatie *Petrarca's Africa boek I en II, een commentaar* (Nijmegen 1999), waarnaar het mij veroorloofd zij te verwijzen voor nadere details.

overleden vader van Scipio Africanus, de held van het epos, in een droom aan zijn zoon de toekomst laat voorspellen m.b.t. Hannibal, met wie Scipio in de *Africa* is verwickeld in de tweede Punische oorlog, m.b.t. Scipio zelf en m.b.t. Rome. In deze voorspelling last de dichter een vergelijking in, waarin Hannibal, nadat deze bij het Noordafrikaanse Zama vernietigend verslagen is, wordt vergeleken met een door neerstortende rotsen dodelijk gewonde slang. Zoals de slang alvorens daadwerkelijk te sterven al dreigend en kronkelend nog tevergeefs probeert zijn woede over de verwonding te koelen op de bewerkstelliger van de stenenregen, zo zal ook Hannibal na de voor hem vernietigende slag bij Zama als balling zijn toevlucht zoeken aan de hoven van buitenlandse vorsten, die hij zal pogen op te zetten tegen de Romeinen en hun bondgenoten en zo mogelijk - maar uiteindelijk tevergeefs - zal helpen in hun strijd tegen hen:

[...] Vagabatur exul

Pessimus et terras virus disperget in omnes
 Romanos in morte petens. Ceu saxea saevum
 Cum forte in *triviis* tempestas obruit *anguem*,
 Ille furit, moriensque minas vomit atque venenum
 85 Mille *ligans* caudam squamosaque *corpora nodis*,
 Horrificus solo aspectu, postrema cruentus
Sibila langentesque oculos attollit et ipsum
 Saevit in auctorem *frustra*: sic turbidus iste
 Mille vias moribundus aget.²

In deze passage draagt Petrarca de vergelijking met een gedeeltelijk verpletterde slang, die de retor/geschiedschrijver Florus, een van Petrarca's lievelingsauteurs, toepast op de door Pompeius in Armenië verslagen Mithridates, over op de in Africa door Scipio

---

² Afr. II,80 vv.: 'Als balling zal hij rondzwerven, zeer boosaardig, en zijn gif doen spatten (uiteenstrooien) naar alle landen, het (zelfs) bij zijn dood op de Romeinen gemunt hebbend. Zoals wanneer soms een regen van stenen op een driesprong een woeste slang bedelft, deze is razend en braakt al stervend bedreigingen en vergif uit, terwijl hij zijn staart en schubbig lijf in duizend kronkels samentrekt - huiveringwekkend door de aanblik alleen al -, hij heft, bebloed, een laatste gesis aan, heft zijn matte ogen op en gaat, tevergeefs, woedend tegen de bewerkstelliger (van de stenenregen) zelf te keer. Zo zal hij (Hannibal), ten dode gedoemd, in zijn verwarring duizend wegen zoeken.'

verslagen Hannibal:

nihil enim postea valuit, quamquam omnia expertus more anguium, qui *optrito capite* postremum cauda minantur.³

Deze werkwijze, waarbij de dichter materiaal, dat hij aan zijn modellen ontleent, overdraagt op andere situaties dan die waarop het oorspronkelijk betrekking had, is een van de vormen van *imitatio variata* waarvan Petrarca zich in de *Africa* bedient, zijn wijze van navolging van antieke modellen, op wie hij, zonder zijn eigen, persoonlijke, stijl te verloochenen, voortdurend varieert.

Ook van een ander type van *imitatio variata* vormt de slangenvergelijking van Petrarca een illustratie, nl. van zijn contaminatie-techniek, waarbij verschillende passages, hetzij van een en dezelfde auteur - van wie zo soms hele mozaïeken ontstaan - hetzij van verschillende auteurs worden gecontamineerd. In deze slangenvergelijking contamineert hij een hele reeks van plaatsen waar Vergilius slangen beschrijft; vgl. bijv. *Aen.* V,273-79, waar Vergilius de beweging van een schip dat aan één zijde zijn riemen verloren heeft, vergelijkt met die van een slang, die gedeeltelijk verpletterd is door een steen die een voorbijganger naar hem heeft gegooid (*Aen.* V,273-79):⁴

qualis saepe *viae* deprensus in aggere *serpens*,
 [...] quem [...] gravis ictu
 275 seminecem liquit saxo lacerumque viator;
nequiquam longos fugiens dat corpore tortus
 parte ferox ardensque oculis et sibila colla
 arduus attollens; pars vulnere clauda retentat
 nexantem nodis seque in sua *membra plicantem*.⁵

³ Flor. III,5,24: 'want daarna vermocht hij niets (meer), hoewel hij alles beproefde naar de wijze der slangen, die, wanneer hun kop verbrijzeld is, voor het laatst dreigen met hun staart.'

⁴ Onderstreping in de tekst duidt op woorden die bij Vergilius en Petrarca identiek of van dezelfde stam afkomstig zijn, cursivering duidt op synoniemen. Evenals Vergilius, die de woorden 'anguis' en 'serpens' door elkaar gebruikt, gebruikt ook Petrarca, ondanks hetgeen hierover door Servius ad *Aen.* II,204 was opgemerkt ['angues aquarum sunt, serpentes terrarum...'] deze substantiva als synoniem (cf. R.W.A. Seagraves, *The Influence of Vergil on Petrarch's Africa*, unpubl. Columbia Univ. diss. 1976, p. 234).

⁵ Ik geef de vertaling van Schwartz: 'Zoals soms een slang, op de hoge rijweg verrast...; ...door zware steenworp liet hem de wandelaar achter, half dood en verminkt; vruchteloos kromt hij zijn lijf

Daarnaast zijn elementen [bijv. de ‘minae’ uit v. 84 van Petrarca's vergelijking en ‘saevit’ (88)] ontleend aan boek III van de *Georgica* (146 vv.), waar herders wordt aangeraden met slangen korte metten te maken, en aan *Aen.* II,203 vv., de beschrijving van de slangen die Laocoon en zijn beide zonen omkronkelden en doodden.

Maar ook elementen uit Vergiliusp passages waar geen sprake is van slangen, worden opgenomen in dit Vergilius-mozaïek, bijv. in de m.b.t. de dodelijk getroffen slang gebruikte uitdrukking ‘oculos attollere’, die is ontleend aan *Aen.* IV,688, waar zij gebruikt wordt m.b.t. de stervende Dido, en eveneens de ongewone verbinding ‘viam agere’ (‘een weg banen’, ‘een weg vinden/zoeken’, die men slechts vindt in *Aen.* III,695 m.b.t. een riviertje, en het ‘mille vias’, dat men aantreft in *Aen.* XII, 753, waar een door een jachthond achtervolgd hert wordt beschreven: ‘mille fugit refugitque vias’.

Behalve door Florus en Vergilius is Petrarca's vergelijking van Hannibal met een slang waarschijnlijk mede ingegeven door het feit dat op verscheidene plaatsen in de antieke Latijnse literatuur (zowel bij Cicero [*Div.* I,24,49] als bij Livius [XXI,22] en bij Valerius Maximus [I,7,ext. 1] en Silius Italicus [III,158-213]) een droom wordt verteld, waarin Hannibal op zijn tocht naar Italië een enorme slang ziet, die grote verwoesting te weegbrengt, en die hemzelf en de *vastitas Italiae* die hij weldra zal aanrichten blijkt voor te stellen.

De keuze van een slang als vergelijkingsobject dient echter niet alleen verklaard te worden uit Petrarca's antieke modellen: de slang, waarmee Hannibal, die in de *Africa* de verpersoonlijking is van het kwaad, wordt vergeleken, is in de christelijke traditie immers het symbool van de duivel. Dat deze symboliek - hoewel zij vrij onnadrukkelijk is aangebracht en men in eerste instantie geneigd is eroverheen te lezen - door Petrarca inderdaad bedoeld is, blijkt uit een passage in het eerste boek van zijn epos. In de verzen 401 vv. beschrijft hij de dood van consul Aemilius Paulus, die, naar Livius verhaalt, door krijgstribuun Lentulus bij de slag bij Cannae zittend op een steen onder het bloed werd aangetroffen. Lentulus had de consul zijn paard aangeboden, maar deze had de hulp geweigerd en de krijgstribuun moest de consul temidden van de vijanden op het slagveld achterlaten. Op dit moment last Petrarca een vergelijking in waarin Lentulus wordt vergeleken met een vogel die haar jongen moet prijsgeven aan de bedreiging van een

---

in de vlucht in geweldige kronkels, voor een deel nog woedend met vurige ogen, hoog heffend de sissende nek; het achterdeel, verminkt door de wond houdt hem tegen, zich wringend in knopen en naar het eigen lichaam zich vouwend...!

slang:

Anxia sic genitrix, ubi nidum callidus *anguis*
 Obsidet, hinc visae sese subducere morti
 Optat, et hinc dubitat sua dulcia viscera linquens
 Infelix! pietas tandem formidine victa
 405 Cedit, et incussis serum sibi consulit alis
 Vicinaque tremens respectat ab arbore fatum
 Natorum rabiemque ferae, et plangoribus omne
 Implet anhela nemus strepituque accurrit amico.⁶

Over de literaire modellen van deze vergelijking - hoofdzakelijk een door Cicero vertaald fragment uit de *Ilias*, waarin een voorteken wordt beschreven, en een passage uit de *Georgica* - heb ik bij een andere gelegenheid gesproken⁷; hierop ga ik nu niet verder in. Petrarca voorziet de slang - die hij hier dus als beeld van de Carthagers in het algemeen gebruikt - anders dan in de zojuist besproken vergelijking uit *Afr.* II,80 vv., niet van een traditioneel episch epitheton voor slangen zoals adiectiva met als betekenis 'giftig', 'kronkelend' of 'geschud' (cf. het 'squamosa corpora' uit *Afr.* II,85), maar van het epitheton 'callidus'. Dit epitheton maakt niet alleen deel uit van het vaak m.b.t. de Puniërs gebruikte Latijnse vocabulaire voor kriegslist⁸ - waarvan in de traditionele Romeinse zienswijze met name de Carthagers zich, in tegenstelling tot de moreel onberispelijke Romeinen, in de strijd veelvuldig bedienden -, maar 'callidus' verraadt, in combinatie met het substantief 'anguis' ook een bijbelse achtergrond: in *Genesis* 3,1 treedt de slang die Eva verleidt tot het plukken van de appel van de boom der kennis van goed en kwaad, op

---

⁶ 'Zoals een angstige (vogel)moeder, wanneer een listige slang haar nest bestookt, zich enerzijds wenst te onttrekken aan de dood die zij onder ogen heeft gehad en ze anderzijds aarzelt haar eigen lieve vlees en bloed te verlaten, de ongelukkige! eindelijk wijkt de liefde, overwonnen door de vrees, en zorgt ze op het laatste moment (laat) met trillende vleugels voor zichzelf, en kijkt ze, bevend, uit een naburige boom om naar het lot van haar kinderen en de razernij van het beest en vult ze, buiten adem, met haar klachten heel het woud en snelt ze toe onder misbaar waaruit haar genegenheid spreekt.'

⁷ Cf. L.G.J. ter Haar, 'Anxia sic genitrix: een opmerkelijke vergelijking uit het eerste boek van Petrarca's *Africa*', in: *Lampas* 28.3,1995, pp. 189-196; uitgebreid in id., *Petrarca's Africa* boek I en II, pp. 202 vv.

⁸ Hierover E.L. Wheeler, *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, Supplements to Mnemosyne 108, Leiden, etc. 1988.

als vertegenwoordiger en werktuig van de duivel en wordt in die hoedanigheid in de vertaling van de Vulgaat genoemd ‘serpens ... callidior cunctis animantibus terrae quae fecerat Dominus Deus’ (Statenvertaling: ‘listiger dan al het gedierte des velds, hetwelk de Heere God gemaakt had’).⁹

Het beeld van de slang voor de Carthagers resp. voor Hannibal (ook in boek VI wordt Hannibal vergeleken met een slang) past ook in de strekking van Petrarca's werk, dat behalve een historisch epos naar klassiek model tevens een sterk door het denken van Augustinus beïnvloede christelijke interpretatie van de geschiedenis is. In de *Africa* is het uiteindelijke doel van de door Scipio in de tweede Punische oorlog behaalde overwinning op de Carthagers, waardoor de weg voor de wereldheerschappij van Rome werd geopend, immers de door God gewilde, gemakkelijke verbreiding van het Christendom.

Hoewel Petrarca in het algemeen discreet te werk gaat bij het aanbrengen van christelijke elementen in zijn antiquiserende epos, treft men - naast de verbinding ‘callidus anguis’ - in dit gedeelte van de *Africa* nog enkele wendingen met een duidelijk christelijke of bijbelse achtergrond aan; ik noem als voorbeeld *Afr.* II,349 v., waar de vluchtigheid van het mensenleven evenals in Psalm 101 wordt vergeleken met rook, en *Afr.* II,323, waar met *Daniël* 12,13 gesproken wordt van ‘het einde der tijden’ (‘in finem dierum’).

Iets m.b.t. de rol van de slang in de *Africa* dat mogelijk eveneens met de christelijke strekking van het epos te maken heeft, is het feit dat in I,120, waar de afkomst van Petrarca's held ter sprake komt, niet gerefereerd wordt aan de vermeende goddelijke afstamming van Scipio Africanus en het verhaal m.b.t. zijn geboorte dat hiermee verband hield en dat eerder ook in verband met de geboorte van Alexander de Grote de ronde had gedaan, nl. dat in het bed van zijn moeder een slang was aangetroffen. Deze legende paste niet in de christelijke levensvisie en wordt hier dan ook niet vermeld door Petrarca, hoewel hij op verscheidene andere plaatsen in zijn werk en bijv. ook in boek IV van de *Africa* wel melding maakt van het geloof in de goddelijke afstamming van Scipio. Petrarca schreef deze verhalen toe aan de faam, die het natuurlijk gevolg was van Scipio's onvergelijkelijke deugden en aan het feit dat Scipio's tijdgenoten de ene ware God nog niet kenden.

---

⁹ Vgl. J. Smarr, ‘Petrarch: A Vergil without a Rome’, in: P.A. Ramsay (ed.), *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, Binghamton, N.Y. 1982, p. 138: ‘With the serpent as a recurring image for the Carthaginian foe [...] Biblical resonances clearly emerge [in the *Africa*]’.

Ik wil besluiten met *Afr.* II,364 vv. - de laatste plaats in de eerste twee boeken van Petrarca's epos waar slangen een rol spelen, deze keer niet als symbool van het kwaad of als onderdeel van een al dan niet verzwegen legende over goddelijke afstamming, maar als element in een poëtische omzetting van het hoofdmodel van dit gedeelte van de *Africa*, nl. Cicero's *Somnium Scipionis*. In deze passage wordt gepoogd het belang van aardse roem te bagatelliseren door erop te wijzen dat het gebied waar de roem zich kan verbreiden slechts beperkt is: niet alleen is de aarde in kosmisch perspectief klein; bovendien is van de nietige aarde slechts een deel bewoond: moerassen, bossen, rotsgebieden en extreme warmte en koude beletten bewoning van grote delen van de aarde. In hete gebieden komen ook nog slangen voor die de onbewoonbaarheid van deze streken nog vergroten:

Nec tamen hanc totam (sc. terram) incolitis. Nam multa paludes,
365 Multa tenent silvae; pars rupibus hispida torpet.
Parsque riget glacie; pars squalet inusta calore,
Serpentumque domos calidis tegit aestus harenis.¹⁰

Petrarca gaat in dit gedeelte van zijn navolging van de genoemde Cicero-tekst vooral te werk langs de lijn van Boethius (*Consol. phil.* II,7,5), die het thema van de onbeduidendheid van de roem retorisch had uitgewerkt d.m.v. amplificaties en poëtische transposities van de tekst van Cicero. Ook bij Boethius is sprake van moerassen die het kleine voor mensen bewoonbare gedeelte van de aarde nog verder inperken.

Het tweede gedeelte van de passage (vv. 365-67) daarentegen herinnert vooral aan boek IX van Lucanus' *Bellum civile*, waar de dichter in de verzen 619 vv. (het westen van) 'Libya', het woestijn- en rotsachtige land van Medusa beschrijft als een 'fervida tellus' (624), waar het wemelt van giftige slangen [Lucanus spreekt van 'loca serpentum' (859), en 'serpentum terras' (870)], ontsproten aan het bloed dat uit het hoofd van de Gorgo droop, toen Perseus dit, nadat hij haar onthoofd had, over de woestijn droeg. Het substantief 'domus' in de door Petrarca gebruikte verbinding 'serpentum ... domos'

---

¹⁰ 'Toch bewoont gij haar (de aarde) niet geheel. Want veel ervan wordt in beslag genomen door moerassen, veel door wouden. Een deel is, ruig door rotsen als het is, zonder leven en een deel is stijf van het ijs; een deel ligt braak, verzengd door de warmte en de hitte beschut er met heet zand de nesten van slangen.'

vervangt de aanduidingen ‘loca’ en ‘terras’ van Lucanus. Het woord ‘domus’ wordt in het antieke Latijn regelmatig toegepast op de nesten van dieren - Vergilius gebruikt het zowel in de *Georgica* als in de *Aeneis* voor de nesten van vogels -, maar alleen door Silius Italicus (VI,149) op dat van een slang, nl. de geweldige *serpens* waarmee de Romeinse consul Regulus in de eerste Punische oorlog in Africa zou hebben gevochten: ‘intus dira domus ... / ... serpens centum porrectus in ulnas/ letalem ripam et lucos habitabat Avernos.’

Het zilveren epos *Punica* van Silius Italicus is een werk dat naar genre en inhoud sterke overeenkomst met de *Africa* vertoont. Algemeen wordt echter aangenomen dat het eerst na de dood van Petrarca is herontdekt en dat deze het dus niet kan hebben gelezen. Uit nauwkeurige analyse van de *Africa* blijkt evenwel dat de (soms woordelijke) overeenkomsten tussen beide werken niet te verklaren zijn uit het gebruik van gemeenschappelijke bronnen, zoals in het verleden wel is aangenomen, en zo talrijk zijn dat ze evenmin aan het toeval kunnen worden toegeschreven. Het aantal overeenkomsten tussen de *Africa* en de *Punica* is zelfs zo groot dat zij in verschillende categorieën kunnen worden onderverdeeld. Één van deze categorieën bestaat uit woorden in ongewone contexten en dientengevolge ongewone betekenisnuances, die men vóór Petrarca uitsluitend bij Silius aantreft. Tot deze categorie behoort het substantief ‘domus’ in de betekenis van ‘slangennest’, zodat de slang in boek II van de *Africa* dus eveneens een - zij het bescheiden - rol speelt in wat ik in de Inleiding van mijn proefschrift ‘de kwestie Silius Italicus’ heb genoemd.

***Res Gestae sive Amores* (Alexander Smarius)**

Wie heden ten dage in het Latijn schrijft, hangt enigszins in het luchtledige. Dat is niet omdat het Latijn weinig meer wordt onderwezen. Het heeft met iets anders te maken.

Onder de noemer *Neolatinitas* valt het Latijn dat geschreven is vanaf de Renaissance. Maar de periode van het Neolatijn eindigt in de zeventiende en achttiende eeuw, omdat schrijven in het Latijn op dat moment al lang niet meer noodzakelijk of zelfs wenselijk is. Het Latijn van nu noemt men de *Novissima Latinitas*. Deze nieuwste of laatste Latiniteit is in dit opzicht duidelijk anders dan de Neolatinitas, dat schrijvers in het Latijn niet tot een groep, school of stroming behoren, maar fanatieke eenlingen zijn. Om die reden hangt de literatuur van de *Novissima Latinitas* als los zand aan